

ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ
ՄԾԱԿՈՒԹԱՑԻՆ-ԼՈՒՍԱԻՐԱԿԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ
ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (1850-1920ԹԹ.)

Արեւմտեան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական մշակութային կեանքը եւ դրա անբաժանելի մաս կազմող դպրոցի պատմութիւնը ամուր թելերով կապուած է ինչպէս անցեալում, այնպէս էլ պատմական այդ ժամանակաշրջանում գործող տարբեր ընկերութիւնների ու միութիւնների արգասաբեր գործունէութեան հետ: Հետեւաբար արեւմտահայ դպրոցի եւ մանկավարժական մտքի պատմութիւնն ուսումնասիրելիս հնարաւոր չէ շրջանցել այդ կարեւոր բնագաւառի կրթասիրական ծառայութիւններն ու անտեսել նրա ունեցած էափոխիչ դերը դպրոցի, կրթութեան ու լուսաւորութեան զարգացման գործում: Մշակութային ընկերութիւնների զարգացման բուռն շրջանը իրաւամբ համարուում է ԺԹ. դարի երկրորդ կէսը, երբ մէկը միւսի ետեւից կրթասիրական եւ բարեգործական նպատակներով կազմաւորուում էին տարբեր միութիւններ, ընկերային կազմակերպութիւններ, ծաւալւում դպրոցաշինական, մշակութային-լուսաւորական բեղմնաւոր գործունէութիւն:

Դպրոցապահչանման ու դպրոցաշինութեան դժուարին գործն իր վրայ էր վերցրել արեւմտահայ առաջադէմ մտաւորականութիւնն ու երիտասարդութիւնը, որը, ստեղծելով ընկերութիւնների ու միութիւնների հզօր համակարգ, հասարակական լայն խաւերին հնարաւորութիւն էր ընձեռել առանձին անհատներից ու կրօնապահչանողական վերնախաւից վերցնել դպրոցական ու կրթական գործին անհրաժեշտ ուղղութիւն տալու նախաձեռնութիւնը եւ դրանով իրականացնել դպրոցի ու կրթութեան ժողովրդավարական գործընթացը:

Յատկապէս մեծ է կրթասիրական-բարեգործական ընկերութիւնների եւ միութիւնների դերը գաւառային դպրոցների հիմնադրման ու պահպանման գործում: Նրանք, դպրոցներ հիմնելուց բացի, նիւթական օգնութիւն էին ցոյց տալիս կարիքաւորներին, մտահոգուած էին դասագրքերի ու գրքերի տպագրման եւ տարածման, այդ թւում նաեւ անուս չափահասների անգրագիտութեան վերացման հարցերով:

Մշակութային ընկերութիւնների պատմութեան հարցերն ամենայն մանրամասնութեամբ քննութեան է առել Մխիթարեաններից Հայր Եփրեմ Պօղոսեանը, որը դրանք դասակարգել է հետեւեալ կերպ՝ հին շրջան ժէ. դարի վերջերից մինչեւ ժի. դարի առաջին տասնամեակը (եղբայրութիւններ), երկրորդ շրջան՝ 1810-1908 թուականները (ընկերութիւններ), երրորդ շրջան՝ 1908 թուականից յետոյ ընկած ժամանակաշրջանը, երբ այդ հաստատութիւնները սկսել են կոչուել «միութիւններ»: Մեր ձեռքի տակ եղած նիւթերի ուսումնասիրութիւնները ցոյց են տալիս, որ այդ ընկերութիւնների եւ միութիւնների աշխատանքներն աշխուժացել են առաւելապէս ժի. դարի առաջին տասնամեակներում, երբ հետզհետէ նոր թափ էին ստանում կրթալուսաւորական համընդհանուր շարժումն ու ազգային-քաղաքական ներքին ծաւալումները:

Առաջին կազմակերպութիւնը՝ «Արշարունեաց ընկերութիւն»-ը հիմնուել է, Կ. Պոլսում 1812 թուականին: Ընկերութիւնը վեներտիկում Հայր Ղուկաս Ինճիճեանի եւ միաբանութեան այլ նուիրեալների խմբագրութեամբ լոյս ընծայեց «Դիտակ Բիւզանդեան» երկշաբաթաթերթը, որը նոր առաջընթաց էր հայ մամուլի պատմութեան տարեգրութեան մէջ:

1846 թուականին Կ. Պոլսի Բերա թաղում հիմնուեց «Համագգային ընկերութիւն»-ը, որի հիմնական նպատակը հայրենապատ ուժերի միաբանութիւնը եւ ազգային շրջաններում դպրոցական ցանցի ծաւալումն ու կրթական գործի զարգացումն էր: Թուրքական կառավարութիւնը՝ օգտուելով ընկերութեան ներսում սկիզբ առած դաւանաբանական հակամարտութիւններից, դադարեցրեց նրա գործունէութիւնը:

1847 թուականին Կ. Պոլսի Ղալաթիա թաղում իր ազգանուէր գործունէութիւնը ծաւալեց «Անձնուէր ընկերութիւն»-ը,

¹ Տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», թիւ 11.12, Վիեննա, 1951թ., էջ 538-566:

որը գաւառում ունէր իր մասնաճիւղը եւ դպրոցը, որտեղ սովորում էր 700-ից ավելի աշակերտ: Ընկերութեան նպատակն էր բնակչութեան շրջանում վերացնել անգրագիտութիւնը եւ տարածել լուսաւորութիւն:

Նոյն թուականին Կ. Պոլսի Օրթագիւղ թաղում հիմնուեց «Վերածնութեան թանգարան»-ը, որը իր գործունէութեան հինգ տարիների ընթացքում հաւաքեւ է ավելի քան 500 տպագիր եւ 38 ձեռագիր մատենաներ:

1848 թուականին Կ. Պոլսում ապրող Կեսարիայի հայերի նախաձեռնութեամբ հիմնուեց «Մամիկոնեան ընկերութիւն»-ը, իսկ 1850-ին «Արշակունեան ընկերութիւն»-ը, որոնք նիւթական մեծ օգնութիւն էին հասցնում Կեսարիայի դպրոցներին:

Հետաքրքրութեան արժանի է 1851 թուականին «Բանասէր»-ի առաջ քաշած պահանջը՝ հիմնել հայ մտաւորականների ընկերութիւն, որի գերագոյն նպատակը պիտի լինէր հայկական գիտութեան ճեմարանի հիմնադրումը:

1852-ին Կ. Պոլսում, Զմիւռնիայում, Նիկոմիդիայում եւ այլուր հիմնուեցին «Ընթերցասիրաց թանգարաններ»: Ընկերութիւնը ժամանակաւորապէս գործում էր Մայր վարժարանում: Ճարտարապետ Նիկողոս Պալեանը «Ընթերցասիրացի» համար կառուցեց նոր շէնք՝ իր գրադարան-ընթերցասրահներով: Շուտով գրադարանը հաւաքեց 1000 անուն գիրք:

Գեռես 1848 թուականին Նիկողոս Զօրայեանը «Բազմավէպ»-ում առաջ քաշեց հիմնել «Համազգային ուսումնական ընկերութիւն», որի ուսերին էին ծանրանալու համազգային կրթական գործի կազմակերպման խնդիրները, նաեւ նոր դպրոցների հիմնումը, ազգային դաստիարակութեան թերութիւնների վերացումը:

1857-ին Գումգափու թաղում կազմաւորուեց «Եղբայրասիրական խումբը», որի նպատակն էր ձրի դասախօսութիւններ կարդալու միջոցով լուսաւորել ու կրթել «անուս չափահասներուն»: 1858-ին Եւզոկիայում հիմնուեց «Քրիստոսեան ընկերութիւն»-ը, որը օգնութեան ձեռք մեկնեց հիւանդներին, ավակցեց աղքատ ու անապաստան գաղթականներին: Հանրային կրթութեանը զարկ տալու նպատակով 1858 թուականին ստեղծուեց «Մեարիֆի ժողովը», որի հայ անդամներն էին Սերուիչէն, Գասպար Սինապեանը, Բարունակ Ֆերուհիսանը եւ ուրիշներ: Այդ շրջանում էր, որ Կ. Պոլսի թաղային վարժարանների համար կատարուեց պաշտօնական վիճակագրութիւն, ըստ որի Կ. Պոլսում

գործում էր 42 ազգային վարժարան, որտեղ սովորում էր 5531 երեխայ²:

1858 թուականին Կեսարիայում հիմնուեց «Հայկազեան ընկերութիւն»-ը որն իր վրայ վերցրեց «Հայկական վարժարան»-ի ուսումնանիւթական միջոցների մատակարարման գործը:

1860-ին Բրուսայում հիմնուեց «Բրուսայի ուսումնասիրաց ընկերութիւն»-ը, իսկ 1864-ին Խարբերդում «Սմբատեան ընկերութիւն»-ը: Նմանատիպ ընկերութիւններ ստեղծուեցին նաեւ Այնթապում, Կարինում, Մարաշում, Վանում, Հաճնում եւ այլուր:

1870-ին Կ. Պոլսում հիմնուեց «Դպրոցասիրաց»-ը մէկ տարի անց՝ «Վարդանեան ընկերութիւն»-ը, որոնք կրթասիրական բարեգործական լայն գործունէութիւն ծաւալեցին Կ. Պոլսում եւ հայկական գաւառներում: 1876-ին Կ. Պոլսի Օրթագիւղ թաղում Զարեհ Շիշմանեանը, Արփիար Արփիարեանը, Պետրոս Վասիլեանը, Յովհաննէս Ելլաղզեանը եւ Մկրտիչ Փորթուգալեանը հիմնեցին «Արարատեան ընկերութիւնը», որի նպատակն էր արեւմտահայ գաւառներում դպրոցներ բացել եւ այնտեղ ծաւալել ձրի կրթութիւն: Նրանց գործունէութեան կենտրոնը Վասպուրականն էր: Այդ նոյն թուականին Կ. Պոլսում հիմնուեց «Արեւելեան ընկերութիւն»-ը, որը միացաւ «Դպրոցասիրացին» եւ վերանուանուեց «Դպրոցասիրաց-Արեւելեան ընկերութիւն»: Այն որդեգրելով «Արարատեան ընկերութեան» ուղղութիւնն ու նպատակը՝ Մուշում եւ Տարօնում ծաւալեց բարեգործական-կրթասիրական լայն գործունէութիւն:

1879 թուականին Կ. Պոլսում հիմնուեց «Կիլիկեան ընկերութիւն»-ը, որի հիմնադիրներն էին Մինաս Չերազը, Յովհաննէս Արշակունին, Յարութիւն Մոստիչեանը, Հրանտ Ասատուրը: Նրանք դիմեցին Ներսէս պատրիարքին եւ ստանալով վերջինիս աջակցութիւնը՝ Կիլիկիայում ծաւալեցին դպրոցաշինական ու կրթասիրական լայնածաւալ գործունէութիւն. բացեցին դպրոցներ եւ լեռնային այդ նահանգում խթանեցին կրթական գործն ու լուսաւորութիւնը:

ԺԹ. դարի կէսերին եւ ի. դարի սկզբներին Հայաստանի Արեւելեան եւ Արեւմտեան հատուածներում, ինչպէս նաեւ հայա-

² Ընդարձակ օրացոյց Ազգային հիւանդանոցի, Կ. Պոլիս, 1901թ., էջ 248-249:

* 1879 թուականին Ներսէս Վարժապետեանի հովանաւորութեամբ այս ընկերութիւնը վերակազմուեց եւ ստացաւ «Կիլիկեան ընկերութիւն» անունը:

չատ գաղութներում մի շարք մանր բարեգործական ընկերութիւններ խմբաւորուեցին՝ ստեղծելով նորերը դարձան խոշոր կազմակերպութիւններ: Այսպէս, ընդառաջ գնալով արեւելահայ եւ արեւմտահայ մամուլի, մասնաւորապէս «Մշակ»-ի կոչերին, 1880 թուականի Յունիսի 1-ին Կ. Պոլսում «Արարատեան», «Կիլիկեան», «Դպրոցասիրաց Արեւելեան» եւ «Միութիւն Մանկանց» ընկերութիւնները միաւորուեցին մի ընդհանուր «Միացեալ ընկերութիւն հայոց» կազմակերպութեան մէջ. այն գործեց մինչեւ ԺԹ. դարի վերջը եւ քաղաքական անբարենպաստ պայմաններում լուծարուեց 1895 թուականին: Տասներեք տարուայ ընդմիջումից յետոյ՝ 1908 թուականին, այն վերստին բացուեց եւ շարունակեց իր աշխոյժ գործունէութիւնը մինչեւ 1914 թուականը: Նրա գործունէութեան երկրորդ շրջանի յիշատակութեան արժանի գործերից մէկը 1911 թուականին Վանի վարժապետանոցի հիմնադրումն էր:

Միացեալ ընկերութիւնը գաւառներում ստեղծեց իր 16 մասնաճիւղերը: 1884 թուականի վիճակագրական տուեալներով ընկերութիւնը պահում էր 46 դպրոց: Այս մասին տեղեկագիրը արձանագրում է. «Հայոց Միացեալ Ընկերութիւնը՝ միացման թուականին իսկ կը ձեռնարկեն աւելի կանոնաւոր ու աւելի դրական վիճակի մը մէջ, դնել գաւառի վարժարանները, անոնց թիւը կրկնապատկելով, եւ գործունէութեան ամբողջ դաշտը կրթական երկու անջատ շրջանակներով բաժնելով՝ Ա. Սեծ Հայք եւ Բ. Կիլիկիա: ... Այս եռուգեռ գործունէութեան հետեւանքով երեք-չորս տարուան ընթացքին մէջ, ընկերութիւնը կը հասնի գնահատելի արդիւնքի մը եւ վարժանաններու թիւը կը բարձրանայ 46-ի, որոնց մէջ կը պաշտօնավարէին 115 ուսուցիչ եւ կը սորվէին 2822 աշակերտ եւ աշակերտուհիներ»³:

Այդ շրջանում հիմնուել են նաեւ կանանց կրթասիրական-բարեգործական ընկերութիւններ ու միութիւններ: Այսպէս՝ 1879-ին Կ. Պոլսում Զապէլ Խանճեանի (Սիպիլ) եւ մի խումբ առաջադէմ կանանց նախաձեռնութեամբ հիմնուեց «Ազգանուէր Հայուհեաց Ընկերութիւն»-ը, որը նպատակ ունէր գաւառներում բացել դպրոցներ եւ այնտեղ ծաւալել կրթասիրական-բարեգործական գործունէութիւն: Այդ նոյն թուականին Սրբուհի Տիւսաբի ջանքերով ստեղծուեց «Դպրոցասէր Հայուհեաց Ընկերու-

³ Միացեալ Ընկերութիւնի հայոց (1880-1908), եռամեայ տեղեկագիր 21 օգոստոս 1908-1911 օգոստոս 31, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 10-11:

թիւն»-ը՝ արեւմտահայ գաւառների դպրոցների համար ուսուցիչներ պատրաստելու նպատակով: Կ. Պոլսում ընկերութեան ջանքերով հիմնուեց «Դպրոցասիրաց վարժարան»-ը: Նոյն նպատակով բազմաթիւ ընկերութիւններ հիմնուեցին նաեւ հայկական նահանգներում՝ Սեբաստիայում, Վանում, Կարինում, Խարբերդում, Կեսարիայում եւ այլուր:

Հետեւելով Կ. Պոլսի առաջադէմ կանանց օրինակին՝ 1881-ին Թիֆլիսում հիմնուեց «Հայուհեաց բարեգործական ընկերութիւն»-ը, որի գերխնդիրն էր բարեկարգ հիմքերի վրայ դնել կանանց կրթութեան գործը: Նոյն թուականին այստեղ հիմնուեց նաեւ «Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերութիւնը» բժշկապետ եւ անուանի հասարակական գործիչ Բագրատ Նաւասարդեանի նախաձեռնութեամբ, որին մեծ աջակցութիւն էր ցոյց տալիս Գաբրիէլ Սունդուկեանը: 1880-ին Թիֆլիսում հիմնուեց եւս մի ընկերութիւն, որը կոչուեց «Թիֆլիսի ընկերութեան հայերէն գրքերի հրատարակութիւն»: Ընկերութեան հիմնական նպատակը Կովկասում ծաւալուող դպրոցաշինութեան գործին աջակցելն էր: Այս ընկերութեան նախաձեռնութեամբ տպագրուեցին բազմաթիւ գրքեր ու դասագրքեր (Պատկանեանի բանաստեղծութիւնները, Խորենացու «Հայոց պատմութիւնը», Նահապետեանի «Կենդանաբանութիւնը», Քիչմիշեանի «Բառարանագիտութիւնը» եւ այլն):

Ժ.թ. դարի 50-ական թուականներին Զմիւռնիայում գործում էր երկու բարեկարգ տպարան՝ «Արշալոյս»-ը եւ «Տէտէեան»-ը: Զմիւռնիայի հայ հասարակայնութիւնը, Մեսրոպեան եւ Հռիփսիմեան վարժարանների կողքին ունեցել է նաեւ բարեգործական ընկերութիւններ, որոնց հիմնադիրները եղել են տեղի կրթուած երիտասարդներն ու օրիորդները: Զմիւռնիայի կրթասիրական ընկերութիւնների շարքում յիշատակութեան արժանի են՝ Սիւնեաց (1841-1845թթ.), Աղքատասիրաց (1861-1894թթ.), Անձնուէր (1873-1882թթ.), Վահանեան (1874-1878թթ.), Հոգատար Որբախնամ (1879-1900), Հռիփսիմեան կրթասէր (1881-1886թթ.) ընկերութիւնները:

Մշակութային կրթասիրական-բարեգործական ընկերութիւններ ու միութիւններ են հիմնուել նաեւ հայ գաղթօջախներում՝ Հնդկաստանում, Եգիպտոսում, Իրանում, Բուլղարիայում, Ֆրանսիայում, Գերմանիայում, Ամերիկայում եւ այլուր:

Այսպես՝ 1897 թուականին Հայդելբերգում հիմնուեց «Եւրոպական հայ ուսանողների միութիւն»-ը, որը բացի լուսաւորական ու կրթական խնդիրներից հետամուտ էր նաեւ ազգային ազատագրական խնդիրներին: Եզրիպտոսում գործում էր «Հայ բարեգործական միութիւն»-ը եւ «Հայունհեաց միութիւն»-ը, Մանչեստրում՝ «Հայ Տիկնանց միութիւն»-ը եւ այլն: 1906 թուականին Կահիրէում Պօղոս Նուբարի ջանքերով հիմնուեց «Հայկական բարեգործական ընդհանուր միութիւն»-ը, որի բարոյական եւ նիւթական հզօր աջակցութեամբ Կ. Պոլսի «Միացեալ ընկերութիւն»-ը ստեղծեց գաւառային դպրոցների լայն ցանց:

Կրթասիրական ընկերութիւններ ու միութիւններ հիմնուեցին նաեւ բուլղարահայ գաղթօջախներում, մասնաւորապէս՝ Ֆիլիպէ (Պլովդիւ) հայաշատ կենտրոնում: Ռուս-թուրքական պատերազմից յետոյ այստեղ հիմնուեց «Բարեսիրական ընկերութիւնը», իսկ երկու տարի անց՝ 1880 թուականին՝ «Դպրոցասիրաց ընկերութիւն»-ը, որը երկար տարիներ գործելուց յետոյ կազմալուծուեց եւ ազգին նուիրեց Ս. Գէորգ եկեղեցուն յարակից գեղեցիկ ու արժէքաւոր մի շէնք՝ Սահմանադրական Մասնախումբը, որի նպատակն էր Ֆիլիպէում ամէն տարի հանդիսաւորութեամբ տօնել Ազգային սահմանադրութեան տարեդարձը:

1883 թուականին Ֆիլիպէում հիմնուեց «Գրասիրաց եղբայրութիւն»-ը: Ընկերութեան նպատակն էր նպաստել հայ հասարակութեան մտաւոր զարգացմանը, իսկ այդ նպատակի իրականացման համար ունէր մատենադարան, ընթերցարան, գիշերային եւ կիրականօրեայ վարժարան ու լսարան: Ընկերութեան գործառնութիւնները վարում էր ընդհանուր ժողովը եւ վարչական խորհուրդը: Ընդհանուր ժողովը բաղկացած էր ընկերութեան բոլոր անդամներից, իսկ վարչական խորհուրդը՝ ընդհանուր ժողովի կողմից գաղտնի քուէարկութեամբ ընտրուած եօթ անդամներից՝ ատենապետ, ատենադպիր, գանձապահ, գրապահ եւ երեք խորհրդական օգնականներ: Եղբայրութեան պաշտօնական տօնը Ս. Սահակի եւ Մեսրոպի ու Երէջ թարգմանչաց տօնն էր: Վարչական խորհուրդը լսարան անուան տակ մասնաւոր ծրագրով պարբերաբար կազմակերպում էր գրական երեկոյթներ եւ հանդէսներ:

ԺԹ. դարի վերջերին Բուլղարահայ համայնքում իր ուրոյն տեղն ունէր մտաւորականութիւնը, որը անգնահատելի դերակատարութիւն է ունեցել համայնքի ազգային ինքնութիւնը եւ դիմագիծը պահելու գործում: Բարեկեցիկ կեանքը հայ համայնքին հնարաւորութիւն է ընձեռել զբաղուել նաեւ դպրոցաշինու-

Թեամբ: Դարավերջին Բուլղարիայի հայաշատ քաղաքներում մէկը միւսի ետեւից բացւում են հայկական երկսեռ վարժարաններ: Այսպէս, Պլովդիւում բացւում է «Վարդանեան-Վառվառեան» վարժարանը, Վառնայում՝ «Սիսակեան»-ը, Ռուշչուկում՝ «Մեսրոպեան եւ Հռիփսիմեան»-ը, Բորգասում՝ «Հայկազեան»-ը, Սլիւենում՝ «Լուսաւորչեան»-ը, Շումենում՝ «Վարդանեան»-ը եւ այլն: Մշակւում են դպրոցական կանոնադրութիւններ, ծրագրեր, հրապարակւում են հայերէն լեզուով դասագրքեր եւ ուսումնական ձեռնարկներ: Բուլղարահայ գաղութի հասարակական կեանքի աշխուժութիւնը իր հերթին մեծապէս նպաստեց մշակութային-լուսաւորական ընկերութիւնների ստեղծմանը: Այսպէս, 1882 թուականին Վառնայում հիմնուեց «Հայրենասիրաց» ընկերութիւնը: 1883 թուականին նոյն անունով ընկերութիւն է հիմնւում նաեւ Ռուշչուկում: Նոյն թուականին Շումէնում հիմնուեց «Ընթերցասիրաց»-ը, Սիլիստրոյում՝ «Խնամակալ»-ը, Վառնայում՝ «Սիսակեան»-ը, Ռուշչուկում՝ «Երիտասարդ ընթերցասէրներ»-ը եւ այլն:

Սոֆիայի Թաղային խորհուրդը 1927-ին ստեղծեց «Աղքատախնամ մարմին», որը «ոգի ի բռին ու խղճի մտօք»⁴ աշխատում էր ամօքել աղքատների ցաւերը, Թեթեւացնել նրանց հոգսերը, բուժում եւ օգնութեան ձեռք էր մեկնում հիւանդներին եւ անդամալոյծներին, միեւնոյն ժամանակ շաբաթը երկու անգամ անխտիր կերակրում էր հայկական վարժարանների աղքատ ընտանիքների երեխաներին:

«Աղքատախնամ»-ի հասոյթները գլխաւորապէս ստեղծւում էին դրամական ու նիւթական նուիրատուութիւններից, որոնք պարբերաբար հրապարակւում էին ժամանակի տեղական մամուլում, բաժանորդների ամսավճարներից, Գանձանակից եւ պնակից գոյացած գումարներից, օրացոյցների հրատարակութիւններից ստացուած գումարից եւ այլ միջոցներից: «Աղքատախնամ»-ի ատենապետուհին էր տիկին Աղաւնի Յակոբեանը, որի նախաձեռնութեամբ Սոֆիայի վարժարանների աղքատ ուսանողութեան համար շաբաթը երկու անգամ հաստատել էր ձրի սեղանատուն, բացի դրանից Սուրբ ծննդեան, Բարեկենդանի եւ Զատիկի տօների առթիւ աղքատ ընտանիքներին բաժանւում էր քարածուխ (իւրաքանչիւր ընտանիքին 500 կիլոգրամ), միս, բրինձ, հաւկիթ,

⁴ Երկամեայ տեղեկագիր քաղային խորհրդոյ Ս. Աստուածածնայ եկեղեցւոյ 1928-1930, Սոֆիա, 1930, էջ 15:

չաքարաւազ եւ առաջին անհրաժեշտութեան այլ մթերքներ: «Աղքատախնամ»-ը ազգային վարժարանի աղքատ ուսանողներին ձրի բաժանում էր նաեւ հազուստ, հանդերձանք, ճերմակեղէն եւ այլն:

Օսմանեան սահմանադրութեան հռչակումից յետոյ Թուրքիայում թէպէտ կարճատեւ, սակայն բուռն վերելք ապրեց ընկերութիւնների եւ միութիւնների կրթանպաստ գործունէութիւնը: «Դպրոցասէր»-ը երկարատեւ ընդմիջումից յետոյ, 1908-ին Կ. Պոլսում վերաբացեց աղջիկների ուսուցչական սեմինարիան: 1911 թուականին «Ազգանուէր Հայուհեաց»-ը Կարինում բացեց նմանատիպ հաստատութիւն, որն ուսուցիչներ էր պատրաստում գաւառական դպրոցների համար: Հիմնուեցին նաեւ սպորտ-մարզական ընկերութիւններ ու ակումբներ, որոնց ակտիւ նախաձեռնութեամբ Կ. Պոլսում պարբերաբար կազմակերպւում էին դաշտահանդէսներ, Նաւասարդեան ազգային խաղեր ու մրցումներ: Շաւարշ Քրիսեանի խմբագրութեամբ Կ. Պոլսում հրատարակուեց նաեւ «Մարմնամարզ» ամսագիրը (1911-1914թթ.): Բարձր գնահատելով ու արժեւորելով մշակութային, կրթական, բարեգործական ընկերութիւնների ու միութիւնների տեղն ու դերը հայ մշակոյթի պատմութեան եւ ազգային դպրոցի ստեղծման ու զարգացման գործում, այսուհանդերձ, դրանց շարքում թէ՛ իրենց գործունէութեան երկարակեցութեան եւ թէ՛ իրենց նախընտրած գործի նկատմամբ ունեցած խանդավառ նուիրուածութեամբ յատկապէս առանձնանում են «Ազգանուէր Հայուհեաց», «Դպրոցասէր Տիկնանց» եւ «Հայոց Միացեալ» ընկերութիւնները, որոնք խոր ակօս քաջեցին մշակութային ընկերութիւնների զարգացման պատմութեան մէջ: Հետեւապէս դրանց պատմութեան հանգամանալից ուսումնասիրութիւնը որոշ չափով կը նպաստի նաեւ ԺԹ. դարի երկրորդ կէսի եւ Ի. դարի առաջին երկու տասնամեակներում հիմնուած ընկերութիւնների ու միութիւնների գործունէութեան պատմութիւնը ամբողջացնելուն ու համակարգելուն, քանի որ թէ՛ հետազոտուող նիւթի եւ թէ՛ արծարծուող հիմնահարցի կարեւորութեան առումով այն լուրջ եւ համակողմանի ուսումնասիրութեան կարիք ունի:

1875 թուականի Ապրիլի 11-ին Զապէլ Խանճեանի նախաձեռնութեամբ Կ. Պոլսի մի խումբ ուսեալ կանայք հիմնեցին «Ազգանուէր Հայուհեաց ընկերութիւն»-ը, որը կանանց կրթասիրական-բարեգործական ընկերութիւնների շարքում առաջին անդրանիկ կառոյցն էր: Ընկերութեան նպատակն էր Արեւմտեան

Հայաստանի գաւառներում, մասնաւորապէս, Կիլիկիայում բացել դպրոցներ, խթանել աղջիկների դաստիարակութեան գործը եւ ծաւալել կրթասիրական-բարեգործական գործունէութիւն: Ընդամէնը հինգ տարուայ ընթացքում ընկերութիւնն արդէն հիմնել էր երեք վարժարան, որտեղ սովորում էր 250 երեխայ:

1894-1896 թուականների համիդեան ջարդերից յետոյ բազմաթիւ դպրոցների ու մշակութային, կրթասիրական ընկերութիւնների հետ իր գործունէութիւնը դադարեցրեց նաեւ «Ազգանուէր Հայուհեաց»-ը, որը 12 տարուայ դադարից յետոյ նորից վերաբացուեց 1908 թուականին: Ընկերութիւնը շուտով Հայաբնակ գաւառներում եւ Կիլիկիայում բացեց 17 վարժարան, ուր սովորում էին 3000 ծնողազուրկ եւ կարիքաւոր ընտանիքների աղջիկներ: Ընկերութեան վարժարանների տարեկան ծախսերը կազմում էր 1500 ոսկի: Վարժարաններում աւանդւում էին կրօն, բարոյագիտութիւն, առողջապահութիւն, ձեռագործ, կար ու ձեւ առարկաները, նաեւ սովորում էին գորգագործութիւն եւ այլ արհեստներ: 1912-ին ընկերութեան վարժարանների թիւը հասնում էր 29-ի: Այստեղ սովորում էր 3000 երեխայ՝ տարեկան 2000 ոսկու բիւջէով: Ընկերութիւնը վարժարաններ բացեց Մանազկերտում, Մուշում, Սասունի Հազգոյում, Թուանջքում (Կարնոյ դաշտ) եւ Կիլիկիայի մերձակայ շրջաններում՝ Ուլնիայում (Զէյթուն), Կապանում, Խառնիում, Թալասում եւ այլ բնակավայրերում: Այս բոլորից զատ ընկերութիւնը 1910 թուականին Կարնոյ մէջ հիմնեց «Վարժուհիւնոց», որը գործում էր ընկերութեան օժանդակ մասնաճիւղի հսկողութեան ներքոյ:

«Վարժուհիւնոցում» դասաւանդւում էին հետեւեալ առարկաները՝ եկեղեցական պատմութիւն, հայերէն, թուրքերէն, ֆրանսերէն, պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, թուաբանութիւն, բնագիտութիւն, գեղագրութիւն, գծագրութիւն, մարմնամարզութիւն, երգ-երաժշտութիւն, տնտեսագիտութիւն, կար ու ձեւ եւ ձեռագործ:

Ուսուցչական մարմինն ունէր հետեւեալ կազմը՝ Գէորգ Աբուլեան, Եւնիկէ Աթքինս, Արսէն Արծրունի, Քաջբերունի Թէրգեան, Գալուստ Կարապետեան, Հայկանուշ Կիրակոսեան, Արամ Յակոբեան, Խոսրով Պապայեան, Աղանի Տետէեան, Մանուէլ Տետէեան, Պողոս Բամպուկեան եւ Հայկանոյշ Օտապաշեան: 1911-1912 տարեշրջանում «Վարժուհիւնոց»-ը տուեց իր առաջին 21 շրջանաւարտուհիները, որոնք աշխատանքի անցան տարբեր վարժարաններում:

Գործադիր ժողովը, իր գործունեության շրջանակներն ընդարձակելու եւ աւելի շատ նիւթական ու բարոյական աջակցութիւն ստանալու նպատակով, լայն աշխատանք ծաւալեց նոր մասնաճիւղերի ստեղծման ուղղութեամբ: Ալեքսանդրիայի եւ Կարնոյ մասնաճիւղերին կից ստեղծուեցին Չմիւռնիայի (1911թ.), Թալասի (1911թ.), Բէյրութի (1911թ.), Պուքրէշի (1911թ.), Գարատուրայի (1912թ.), Մարաշի (1912թ.), եւ Մշոյ (1913թ.), մասնաճիւղերը:

1909-ին Մաքրիգիւղում Բիտեճեանի նախաձեռնութեամբ եւ տեղի կանանց անմիջական մասնակցութեամբ, հիմնուեց «Կիլիկեան որբախնամ կանանց ընկերութիւն»-ը, որը մեծ աջակցութիւն ցոյց տուեց «Ազգանուէրի» տարեկան տրամադրելով 70 ոսկի. դրա շնորհիւ ընկերութիւնը պահում էր Կիլիկիայի երկու վարժարան եւ Հաճընի Ս. Յակոբավանքի որբանոցը: Բարձր գնահատելով «Ազգանուէրի» կրթասիրական գործունեութիւնը՝ Կահիրէի Հ.Բ.Ը. Միութիւնը մշտապէս հովանաւորում էր ընկերութեան վարժարանները, յատկապէս աջակցում եւ ուշադրութեան կիզակէտում էր պահում Կարնոյ «Վարժուհիներ» աշխատանքները: Բացի դրանից, նա ընկերութեանը տրամադրեց տարեկան 100 ոսկի, որպէսզի իր անունով քրդախօս եւ թրքախօս հայ գաւառներում հիմնուեն եւ պահուեն մի քանի իզական վարժարաններ:

Ընկերութեան իրաւասութեան տակ գտնուող բոլոր վարժարանները գործել են կրթական միասնական ծրագրերով: Այդ մասին տեղեկագիրը արձանագրում է. «Ուսմանց ծրագիրն, որ նոյնն է ամէն վարժարանաց համար, մեծ խնամքով կ'աւանդին ի ձեռն բանիբուն ուսուցչաց եւ ընտիր հանգամանօք օժտեալ դաստիարակուհեաց, որք կ'ուսուցանեն միանգամայն ասեղնագործութեան զանազան ճիւղերն եւ կար ու ձեւի սկզբունքն»⁵:

Գաւառական ու ծայրամասային նախակրթարանների համար նախատեսւում էր այնպիսի յայտագիր-ծրագիր, որի արդիւնաւէտ կիրառման դէպքում քիչ թէ շատ լուծուում էր գաւառահայութեան կրթութեան ու լուսաւորութեան հիմնահարցերը:

Մշոյ վարժարանում, ըստ 1910-1912 թուականների երկամեայ տեղեկագրի, սովորում էր 300-ից աւելի դեռատի աղջիկ:

⁵ Ազգամուէր Հայուհեաց ընկերութիւն, Երկամեայ տեղեկագիր 1881-1883, Կ. Պոլիս, 1883թ., էջ 10-12:

Վարժարանն ունէր մանկապարտէզ եւ նախակրթարան՝ տարրական, միջին ու բարձր դասընթացներով: Ընկերութիւնը Մշոյ մէջ ընտրեց իր լիազօր ներկայացուցչին՝ Խարախանեան սրբազանին: Վարժարանը ղեկավարում էր ուսուցչական մարմինը, որի կազմում ընդգրկուած էին մասնագէտ ուսուցիչ-ուսուցչուհիներ:

Կոփի եւ Շընիքի գիւղական վարժարանները տարրական պարզ նախակրթարաններ էին, որտեղ ուսման ծրագիրը իրականացուած էր դժուարին պայմաններում, դպրոցը անբարեկարգ էր, չկային դպրոցական առողջապահութեան նոյնիսկ ամենատարրական պահանջները բաւարարող պայմաններ:

Կարնոյ դաշտի, Օձնիի, Զիթողի եւ Թուանչքի վարժարանները նոյնպէս տարրական պարզ նախակրթարաններ էին, որոնք գործում էին ընկերութեան տեղական մասնաճիւղի անմիջական հոգածութեամբ: Սահմանուած էր կրթութիւն աղջիկների համար, իսկ դա արդէն առաջընթաց քայլ էր:

Ուլնիայի (Զէյթուն) վարժարանը նախակրթարան էր տարրական, միջին ու բարձր դասընթացներով: Տարրական նախակրթարանին կից գործում էր նաեւ մանկապարտէզ: Տեսուչը Զարուհի Փէշտիմալճեանն էր, որի տնօրինութեան տակ էին գտնուում նաեւ Կապանի, Ֆռնուզի, Ալպիսթանի եւ Եփեսոսի վարժարանները, որոնք, ըստ տեղեկագրի, ունեցել են լաւ առաջադիմութիւն: Կիլիկիայի ջարդերից յետոյ «Ազգանուէր»-ը ստանձնեց Ադանայի իգական վարժարանների կառավարման գործը:

Հաճընում գործում էր մէկ մանկապարտէզ եւ իգական երեք վարժարան, որոնք նախակրթարաններ էին՝ տարրական, միջին ու բարձր դասընթացներով: Վարժարանները գտնուում էին փորձառու մանկավարժ Փերրոնէ Մաղնիսալեանի տեսչութեան ներքոյ: Յայտնի է նաեւ, որ Հաճընը Կիլիկիայի ջարդերի ընթացքում ունեցել է 3000 զոհ՝ ունենալով նաեւ հազարաւոր որբեր, կրելով ծանր աղքատութիւն եւ թշուառութիւն: Այդ պատճառով ընկերութիւնը յատուկ աշխատանք էր տանում այս շրջանի դպրոցների բարեկարգման ուղղութեամբ:

Թալասում հիմնուել էր մանկապարտէզ եւ Վարդ-Պատրիկեան նախակրթարանը՝ տարրական, միջին ու բարձր դասընթաց-

⁶ Ազգամուէր Հայուհեաց ընկերութիւն, երկամեայ տեղեկագիր 1910-1912, Կ. Պոլիս, 1914թ., էջ 31-32:

ներով: Դպրոցը գործում էր Կիւլպէնկեան եղբայրների ծախսերով: 1911-1912 տարեշրջանում վարժարանում կատարուեցին որոշակի փոփոխութիւններ:

Ընկերութիւնն այստեղ ուղարկեց Կ. Պոլսի Նիկողոսեան իգական բարձրագոյն վարժարանի փայլուն շրջանաւարտ Եւգինէ Կիւրճեանին, որի տեսչութեան տարիներին զգալիօրէն բարձրացաւ վարժարանի կրթական մակարդակը: Փառանձեմ Գերթմէնեանի ջանքերով զգալի բարեփոխումներ կատարուեցին նաեւ մանկապարտեզների ուսումնադաստիարակչական աշխատանքներում:

Գարատուրանում գործում էր ընդամէնը մէկ նախակրթարան՝ այն էլ տարրական դասընթացով, որը հիմնել էր ընկերութիւնը 1912 թուականին: Վարժարանի ուսուցչուհին Ուսանաթիթեղեանն էր՝ Այնթապի ամերիկեան իգական քոլէջի շրջանաւարտներից մէկը, որի պաշտօնավարութեան տարիներին վարժարանը նկատելի յաջողութիւններ ունեցաւ: Նոյնը պիտի ասել կենտրոնադաւառի՝ Մանազկերտի վարժարանի մասին, որն ունէր տարրական դասընթացով նախակրթարան, հիմնուել է 1912 թուականին, այստեղ սովորում էր 40 աշակերտուհի, պաշտօնաւորում էր երկու ուսուցչուհի:

Կիլիկիայի մի շարք քաղաքներում (Մարաշ, Հասան Բեյլի, Այնթապ, Հաճըն) գործում էին նաեւ որբանոց-նախակրթարաններ, որոնք նոյնպէս գտնուում էին «Ազգանուէր»-ի հովանաւորութեան ներքոյ: Ընկերութեան աշխատանքները միասնական դարձնելու նպատակով նախակրթարան-որբանոցները կենտրոնացուեցին Մարաշում, Հաճընում եւ Հասան Բեյլիում:

Ինչպէս տեսնում ենք, «Ազգանուէր»-ը իր գործունէութիւնը հիմնականում ծաւալել էր Թուրքիայի այն բնակավայրերում, որտեղ հայկական դպրոցների բացակայութեան պատճառով հայ բնակչութիւնը գրեթէ ի սպառ վեր էր ածուել թրքախօս եւ քրդախօս զանդուածի:

Իր երկարամեայ գործունէութեան ընթացքում «Ազգանուէր»-ը դպրոցներ բացեց Արեւմտեան Հայաստանի եւ Կիլիկիայի աւելի քան 30 բնակավայրերում: Ընկերութեան շուրջ 100 անդամներ, որոնք ունէին մանկավարժական կրթութիւն, դժուարին պայմաններում կարողացան իրագործել իրենց ազգանուէր գործունէութիւնը, ինչպէս ճիշտ նկատել է ժամանակագիրը՝ «Կապանէն հիմա դարձայ ձիւնապատ լեռներու տաժանելի ճամբորդութենէ մը ետք, ուր գացեր էի ամսավերջի քննութիւնն ընելու»:

արդիւնքը շատ գոհացուցիչ էր, ութ ամսուան կարճ ժամանակամիջոցին բաղդատմամբ, տեսնելու էր այն թրքախօս պղտիկները 8-10 հիւսք մագերով, որոնք շնորհալիօրէն սանտրուած, մաքուր գրասեղաններու առջեւ նստած աշխարհաբար կարդալու եւ գրելու զբաղած էին: Հապա շինած ձեռագործին, աժուռ թաշկինակները, իրաւ որ ես չկրցայ արցունքներս զսպել...»⁷:

Այսպիսով, կարող ենք ասել, որ «Ազգանուէր»-ի ջանքերի շնորհիւ 1910-1912 թուականների վիճակագրութեամբ Արեւմտեան Հայաստանում եւ Կիլիկիայում գործել է 30 դպրոց (9-ը՝ Արեւմտեան Հայաստանում, 21-ը՝ Կիլիկիայում) սովորողների ընդհանուր թիւը հասնում էր 2436-ի, իսկ ուսուցիչներինը՝ 24-ի, որից 804 աշակերտ (46 ուսուցիչ) սովորում էր Արեւմտեան Հայաստանում, իսկ 1632 աշակերտ (48 ուսուցիչ)՝ Կիլիկիայում:

«Դպրոցասէր Տիկնանց» վարժարանը իր բնօրրանից բռնադադթուած եւ Սփիւռքում գործող այն եզակի կրթօջախներից է, որը 40 տարի Կ. Պոլսում գործելուց յետոյ իր արգասաբեր գործունէութիւնը եւ սրբազան առաքելութիւնը աւելի քան 75 տարի շարունակում է արտասահմանում: Վարժարանը համաքայլ է ընթացել եւ այսօր էլ շարունակում է համաքայլ լինել հայ ժողովրդի պատմութեան հետ՝ կիսելով նրա անլուր կորուստներն ու ձեռքբերումները:

Վարժարանի երկարակեցութիւնը առաջին հերթին պայմանաւորուած է այն վեհ գաղափարի տեսլականով, որ իրենց առջեւ դրել էին նրա հիմնադիրները՝ յաղթահարելով քաղաքական, նիւթական ու բարոյական տարաբնոյթ խոչընդոտներ: Այդ մասին Դպրոցասէրի 120-րդ ամեակին նուիրուած տեղեկագիրը արձանագրում է. «.... Այս յաջողութիւնը կարելի է ձեռք ձգել շնորհիւ անցեալի պատկառելի մտաւորականներու, նուիրեալ տնօրէններու անձնուէր ուսուցիչներու, ձեռնհաս խնամակալներու, եւ հայ ժողովուրդի աննկուն կամքին եւ այս փաղանդին միակամ ու հաւաքական ջանքերուն»⁸:

«Դպրոցասէր»ը 1863 թուականին հռչակուած Ազգային սահմանադրութեան անմիջական արդիւնքն է, որն իր հիմնադ-

⁷ Նոյն տեղում, էջ 24-25:

⁸ Դպրոցասէր 120-րդ ամեակ TEBROTSASSERE 120 EME ANIVERSAIRE, Փարիզ, 1999, էջ 34:

ըոյթներում կարեւոր տեղ է յատկացրել աղջիկների կրթութեան ու դաստիարակութեան գործին: Մինչ սահմանադրութիւնը Արեւմտեան Հայաստանում եւ Թուրքիայի հայաշատ բնակավայրերում գրեթէ անտեսուած էր աղջիկների դաստիարակութեան ու կրթութեան գործը: Սահմանադրական շարժումը մտաւորական կանանց առաջին մտահոգութիւնը դարձրեց Կ. Պոլսում հայ կնոջ ազատութեան, իրաւահաւասարութեան ու կրթութեան իրականացման հրատապ խնդիրը: Այդ շարժման առաջին ջահակիրը դարձաւ արեւմտահայ գրական եւ հրապարակասօսական մտքի երեւելի ներկայացուցիչներից մէկը՝ Սրբուհի Տիւսաբը (Վահանեան): Ժամանակի հրամայականն էր պատրաստել կին ուսուցիչներ, որոնք պէտք է մեկնէին Արեւմտեան Հայաստանի գաւառները եւ Թուրքիայի հայաշատ բնակավայրերը բարելաւելու հայ կնոջ բարոյահոգեբանական վիճակը, բարձրացնելու նրա հոգեմտաւոր մակարդակը: Սա է եղել վարժարանի հիմնադիրների գերագոյն նպատակը եւ վարժարանի հիմնական ուղղութիւնը, որն ըստ էութեամբ յաջողութեամբ իրագործուել է:

Վահան Թէքէեանը բարձր գնահատելով իր թասիրական, գլխասիրական ու բարեգործական ընկերութիւնների դերը հայ իրականութեան մէջ նկատել է. «Այս քանի մը բարեգործական - բարեգործութիւն նրա թական, կամ բարեգործութիւն կրթական - հաստատութիւններէն՝ որոնց իւրաքանչիւրն իրեն համար իր գծած շաւղին մէջ գերազանցապէս օգտակար դեր մը կը կատարէ, Դպրոցասէր Տիկնանց ընկերութիւնն է որ ինծի կը թուի, իր նպատակովը, դուրս գալ առօրեայ բարեգործութեան մը շրջանակէն եւ չափով մը մօտենալ մտաւորական բարձրութեան զարգացման նպատակին»:

Այսպէս, 1879 թուականի մայիսի 1-ին Կ. Պոլսի Օրթադիւղի Հոփսիմեան վարժարանի երեք շրջանաւարտ օրիորդներ՝ Նուրիկ Սիմոնեան, Թագուհի Պալթազարեան, Արմաւենի Սահակեան-Մինասեան, դարձան Դպրոցասէր Տիկնանց ընկերութեան հիմնադրման նախաձեռնողները: Նրանք իրենց շուրջ համախմբեցին Կ. Պոլսի առաջադէմ տիկնանց՝ Նոյեմի Գաբամաճեան, Աննիկ Զայեան, Ակուլինէ Զելալեան-Պոյաճեան, Անայիս եւ շատ ուրիշներ: Իսկ այդ ազգանուէր գործի անմիջական կազմակերպիչներն էին Ներսէս Պատրիարք Վարժապետեանը, Գ. Ներշապուհը, Նազըլ Վահանը, Սրբուհի Տիւսաբը եւ այլք:

⁹ Հայրենիք, Կ. Պոլիս, թիւ 1526, 1909թ:

1879 թուականի Նոյեմբերի 5-ին Դպրոցասէր Տիկնանց ընկերութեան ընդհանուր ժողովի որոշմամբ Օրթագիւղի մի փոքրիկ տնակում ընկերութիւնը բացեց իր վարժարանը, որտեղ տալէս տարի աւելանում էր թէ՛ սովորողների եւ թէ՛ վարժուհիների թիւը: 1880-ին սովորողների թիւը 20-ից հասել էր 35-ի: Վարժարանի ուսուցիչները հիմնականում ընկերութեան անդամներն էին, որոնք ձրի կրթում ու դաստիարակում էին հայկական տարբեր գաւառներից եկած աղջիկներին:

«Դպրոցասէր»-ը այսօր էլ առաջնորդւում է «Դպրոցը կեանքի համար է» սկզբունքով, որը բնորոշում է ինչպէս վարժարանի կրթագաստիարակչական ուղղութիւնը, այնպէս էլ սահմանում նրա հետեւեալ նպատակը.

«- Աղջիկները պատրաստել տիպար կին եւ մայր ըլլալու կոչումին:

- Զանոնք օժտել բոլոր այն ծանօթութիւններով, որոնցմով հնարաւոր պիտի ըլլայ զիրենք ինքնաբաւ դարձնել:

- Ամուր պահպանել անոնց մէջ ազգային ոգին:

- Արթնցնել անոնց մէջ շահագրգռութիւնը հանրային պարտականութիւններուն համար¹⁰»:

Վարժարանում դաստիարակութեան այս ոգին աղջիկներին հաղորդւում էր օրուայ բոլոր պահերին: Ուսուցման բովանդակութիւնը, ուսումնական յայտագիր-ծրագիրը եւ դպրոցի ներքին կեանքը ներդաշնակօրէն ձգտում էին այս նպատակի իրագործմանը: Մշակուեց նաեւ յատուկ կանոնադրութիւն, ըստ որի ծնողները եւ խնամակալները պարտաւորւում էին կատարել վարժարանի հետեւեալ պահանջները.

• Մինչեւ ուսումնական տարուայ վերջ աղջիկները պարտաւոր էին մնալ դպրոցում՝ բացառութեամբ հիւանդութեան եւ արտառոց դէպքերի:

• Դպրոցն աւարտելուց յետոյ աղջիկները առնուազն հինգ տարի հափաւոր աշխատավարձով պէտք է աշխատէին հայաբնակ որեւէ գաւառում:

• Պայմանները խախտող ծնողները կամ խնամակալները պարտաւորւում էին ընկերութեանը վճարել 12 թուրքական ոսկի՝ փոխհատուցելով երեխաների համար կատարած ծախսերը:

¹⁰ Տեղեկագիր Դպրոցասէր Տիկնանց ընկերութեան 1927-1928, ֆարիզ, 1928, էջ 17:

• Այն ծնողները, ովքեր իրենց երեխաներին հանում էին առաջին դասարանից, պէտք է վճարէին 3 ոսկի, չորրորդ դասարանից՝ 8, հինգերորդ դասարանից՝ 12 ոսկի: Հարկատուգանային ընդունած այսօրինակ կարգերը իրենց բռն էութեամբ հետամուտ են եղել աղջիկների կրթութիւնը դարձնել գերնպատակ ու պարտաւորեցնող պահանջ, որ իւրայատուկ էր բոլոր տիպի մասնաւոր դպրոցներին:

«Դպրոցասէր»-ը Կ. Պոլսի տիպային ուսումնական հաստատութիւններից էր, որը պատրաստում էր ուսուցիչներ: Վարժարանի առաջին տնօրէն էլիսա Չաեյեանի յամառ ջանքերով վարժարանում հիմնուեց երաժշտական ինքնազոր՝ խմբակ: Այնուհետեւ վարժարանի տնօրէն դարձաւ ժամանակի առաջադէմ կանանցից մէկը՝ Նազըլ Վահանը: Նրա խորին համոզմամբ «... հայ ազգին բարձրացումը իգական սեռի դաստիարակութեամբ կրնար իրագործուիլ»: Նազըլ Վահանի մահից յետոյ վարժարանի տնօրինութիւնը ստանձնեց նրա դուստրը՝ Սրբուհի Տիւսաբը, որի օրօք վարժարանը իր ծաղկուն շրջանը ապրեց:

1888 թուականից «Դպրոցասէր»-ը իր գործունէութիւնը մի նոր խանդավառութեամբ ծաւալեց Կ. Պոլսի Գումգափու թաղամասում: Վարժարանի կատարած աշխատանքները չուտով պսակուեցին յաջողութեամբ: Շուրջ 300 ուսուցիչներ թողնելով մայրաքաղաքի բարեկեցիկ կեանքը Կ. Պոլսից մեկնեցին դէպի գաւառները եւ գիտելեցելով ուսուցչի կոչումը՝ որդեցին ապրել ու կիսել ժողովրդի ճակատագիրը: Իրենց հերթին վարժարանի շրջանաւարտները կրթական գործին ծառայելու գաղափարով տոգորուած նոյնպէս մեկնեցին գաւառները եւ տարիներ շարունակ նուիրուեցին հայ մանուկների դաստիարակութեան ազգանուէր գործին: Այս մասին Եղիա Տէմիրճիպաշեանը դիպուկ բնութագրում է. «Դաստիարակի գործն արդարեւ դժուարին է. կարի դժուարին է դաստիարակութեան ընկերութեանց գործն, երբ խնդիրն ոչ այնքան ձրի լոյս ծաւալելու որքան աղջկանց ձրի մանկավարժութիւն ուսուցանելու վրայ է¹¹»:

1894-1896 թթ. հայկական զանգուածային ջարդերից յետոյ համիդեան բռնակալութիւնը բազմաթիւ հայկական դպրոցների հետ փակեց նաեւ «Դպրոցասէր»-ի դռները: Սակայն 1908-ին Օսմա-

¹¹ Ե. ՏԵՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ, Գրական իմաստասիրական շարժում, Կ. Պոլս, 1883, էջ 68:

նեան սահմանադրութեան հռչակումից անմիջապէս յետոյ, նախկին անդամները եւ համակիրները ջանքերով ընկերութիւնը վերակազմուեց, որն էլ իր հերթին կրկին վերաբացեց վարժարանը:

1909 թուականի Ադանայի ջարդերից յետոյ «Դպրոցասէր»-ը իր խնամակալութեան տակ վերցրեց 30 որբուհիները կրթութեան գործը, որոնք յետագայում դարձան մասնագէտ ուսուցիչներ:

1915-ին առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին արեւմտահայութիւնը ապրեց անասելի ողբերգութիւն: Դպրոցասէր Տիկնանց ընկերութեան անդամները ամէնուր հալածուեցին, սակայն վարժարանը բաց պահեց իր դռները եւ պատուարեց ցեղասպանութիւնից մազապուրծ եղած որբերին: Այսպէս, «Դպրոցասէր»-ը պահելով հանդերձ վարժարանը, բացեց նաեւ նախակրթարան ու մանկապարտեզ-ծաղկոց՝ իր յարկի տակ ստանձնելով նաեւ որբ աղջիկների խնամակալութիւնը: 1918-ին՝ զինադադարի նախօրեակին, վարժարանը ընդունեց 50 որբուհիներ, որոնց խնամակալեց ու դաստիարակեց բարձր պատրաստակամութեամբ: Նշենք նաեւ, որ վարժարանի տնօրէնի պաշտօնը վարում էր այդ շրջանի յայտնի մանկավարժ Պօղոս Գէորգեանը:

«Դպրոցասէր»-ի գործունէութեան լաւագոյն շրջանը Ի. դարի 20-ական թուականներն էին, երբ վարժարանն ունէր սեփական դպրոցական շէնք Գումգափուում, որտեղ սովորում էին աւելի քան 335 որբուհի՝ գիշերօթիկ եւ ցերեկային սանուհիների հետ միասին: Այդ շրջանում վարժարանն ունէր մեծ թուով բարձրակարգ ուսուցիչներ: Սակայն 1921 թուականին Իզմիրում բռնկուեց մեծ հրդեհ, եւ ազգային շատ արժէքների հետ հրոյ ճարակ դարձաւ նաեւ «Դպրոցասէր»-ը: «Հայրենիք» օրաթերթին իր յուլիսեան համարներից մէկում գրում է. «Ներկայ հայ իրականութեան ընդհանուր անորոշութեան մէջ Դպրոցասէր Տիկնանց ընկերութիւնը տակաւին դեր մը ունի կատարելիք կրթական կալուածքին վրայ եւ բերել իր օժանդակութիւնը հայ ցեղի զարգացման գործին»¹²: «Ազգ»-ը աւելացնում է՝ «.... Դպրոցասէր Տիկնանց ընկերութիւնը 42 տարիներու պատկառելի անցեալ մը ունի իր ետին եւ արդիւնաւոր գործունէութեան մը հետքերը, որոնք երբեք չեն կրնար ուրացուիլ: Դպրոցասէրը իրապէս հասցուց բազմաթիւ ուսուցչուհիներ, որոնք գաւառները

¹² Հայրենիք, Կ. Պոլիս, Յուլիս 31, 1921թ.:

գացին եւ Միացեալի եւ Հայուհեացի վարժարաններուն մէջ պաշտօնավարեցին խիստ գոհացուցիչ եւ արդիւնաւէտ եղանակով մը¹³»։ «Կոչնակ»-ը նոյնպէս արձագանքելով այդ օրերի իրադարձութիւններին, գրում է. «Մենք վստահ ենք, թէ չկայ հայ մը, որ ճանչցած չըլլայ ուսման եւ դաստիարակութեան անհրաժեշտ կարեւորութիւնը մեր ազգային բարօրութեանը եւ առաջադիմութեանը համար եւ կը յուսանք, թէ ամէն հայ ինչպէս իր ազգային պարտքը կը զգայ տալ որպէսզի անօթիները կերակրուեն՝ նոյնպէս իր պարտքը պիտի զգայ տալ որպէսզի հայ որբուհիներու մարմնի պէտքերուն հետ մէկտեղ հոգացուին նաեւ անոնց իմացական եւ հոգեկան պէտքերը¹⁴»։

1922 թուականին քեմալական զօրքերի առաջխաղացումը եւ Իզմիրի աղէտը պարտադրեցին, որպէսզի «Դպրոցասէր»-ը փակի իր հաստատութիւնը։ Վարժարանի խնամքի տակ գտնուող որբուհիներին ազգային բարձր իշխանութիւնների հրահանգով, ընկերութիւնը յանձնեց Նիր Իսթ Րըլիֆին։ Սակայն 1923-ին ընկերութիւնը իր գործունէութիւնը ծաւալեց Յունաստանի Սալոնիկ քաղաքում, որտեղ մէկ տարի գործելուց յետոյ տեղափոխուեց Մարսէլ։ 1924-ին վարժարանը վերաբացուեց իր բոլոր բաժիններով՝ մանկապարտէզ, նախակրթարան եւ արհեստանոց։ 1926 թուականի Հոկտեմբերի 1-ին ստեղծուեց վարժարանի ընդհանուր վարչութիւն, նրին անդամակցում էին՝ Նուրիկ Սիմոնեանը, Թագուհի Պալթազարեանը, Ակուլինէ Մուրատը, Սոֆի Սահաթեանը եւ Մէրի Թէքէեանը։ Վարժարանի տնօրինութիւնը յանձնուեց Վահագն Իզգալթեանին, որն աւելի քան 20 տարի ղեկավարեց «Դպրոցասէր»-ը։ Իսկ 1928-ին «Դպրոցասէր»-ը վերջնականապէս հաստատուեց Փարիզի արուարձաններից մէկում՝ Ռենսիւում, բարեգործ Տիգրան Քելեկեանի նուիրած յարմարաւէտ շէնքում։

Վարժարանի կեդրոնական վարչութիւնը մշակեց իր նոր ծրագիր-կանոնակարգը, որը ճանաչուեց ֆրանսիական իշխանութիւնների կողմից։ Կեդրոնական վարչութեան գործունէութիւնը արտօնագրուեց 1927 թուականի Հոկտեմբերի 22-ի պաշտօնագրով (թուահամար՝ 161803), իսկ ընկերութեան հրապարակային ճանաչումը հրատարակուեց 1928 թուականի Յունուարին «Journal officiel»-ում։

¹³ Ազգ, Կ. Պոլիս, Յուլիս, 1921թ.։

¹⁴ Կոչնակ, Կ. Պոլիս, Յուլիս, 28, 1921թ.։

1939թ. Փարիզեան գործունէութեան շրջանում «Դպրոցասէր»-ը տուեց իր առաջին շրջանաւարտները, որոնց գերակշիռ մասը համայրեց վարչութեան խնամակալութիւնը եւ դպրոցի մանկավարժական ու վարչական մարմինը:

Պատերազմի տարիներին՝ աշակերտների սակաւաթիւ լինելու պատճառով, միայն գործում էր վարժարանի գիշերօթիկ բաժինը, իսկ 1945 թուականին «Դպրոցասէր»-ը պետական արտօնազրով վերածուեց երկրորդական վարժարանի, որի պաշտօնական բացումը տեղի ունեցաւ 1948-ին դպրոցական չէնքի ընդհանուր վերանորոգումից յետոյ:

Արտասահմանում «Դպրոցասէր»-ի նիւթական հասոյթները հիմնականում ստացւում էին Նիր Իսթ Րըլլիֆի եւ Լորտ Մեյըրս Ֆանտի տրամադրած գումարներից (իւրաքանչիւր որբուհու համար յատկացւում էր 100 դոլար), հանգանակութիւններից ու նուիրատուութիւններից, մասնաձիւղի օժանդակութիւնից, հանդէսներից եւ այլ բարեգործական կազմակերպութիւններից:

Արտասահմանում գտնուելու առաջին տարիներին հանգանակութիւններ են կատարուել Եգիպտոսում (443 եգիպտական ոսկի), Անգլիայում (1500 ֆրանկ), Ադիս-Աբեբայում (83 անգլիական ոսկի), Լայպցիգում (1065 մարկ) եւ այլուր: Բացի դրանից «Դպրոցասէր»-ին նիւթական օժանդակութիւն են ցոյց տուել նաեւ Փարիզի Տիկնանց միութիւնը (տարեկան 5000 ֆրանկ), Կահիրէի Հայուհեաց միութիւնը (100 անգլիական ոսկի) եւ այլն: «Դպրոցասէր»-ը մշտապէս կայուն յարաբերութիւններ էր պահպանում օտարերկրեայ մարդասիրական ու բարեգործական ընկերութիւնների, մասնաւորապէս, երկու խոշոր կազմակերպութիւնների Նիր Իսթ Րըլլիֆի եւ Լորտ Մեյըրս Ֆանտի հետ, որոնց ներկայացուցիչները պարբերաբար այցելում էին «Դպրոցասէր»-ին եւ բարձր գնահատում նրա գործունէութեան մարդասիրական առաքելութիւնը: «Դպրոցասէր»-ը գործում է ֆրանսիական երկրորդական վարժարանների (քոլէջի) ծրագրին համապատասխան, բացի նախակրթարանի բոլոր կարգերից, ունի նաեւ լրացուցիչ կարգ, ուր աւանդւում են աշակերտների ընդհանուր զարգացմանը նպաստող գիտութեան ճիւղեր եւ ուսումնական առարկաներ: Վարժարանն ունի հետեւեալ աստիճանները՝ նախապատրաստական բաժին՝ Ա եւ Բ դասընթացով, որն աւարտելուց յետոյ աղջիկներն ուսումը շարունակում են վարժարանի Ա. Բ. Գ. Դ. Ե աստիճաններում: Ուսման Ե. աստիճանում աղջիկները ուսումնասիրում են տեսական ու գործնական մանկավարժութիւն:

Նախապատրաստական բաժնում ուսումնական տարեշրջանը բաժանում է երկու՝ վերացման և եւ Բ բաժինների (կիսամեակներին)։ Այստեղ դասաւանդւում են գիր, գրականութիւն, թուաբանութեան չորս գործողութիւններ, մարմնամարզութիւն, նկարչութիւն, երգ-երաժշտութիւն, հայոց լեզու եւ գրականութիւն, տեսական եւ առեւտրական թուաբանութիւն, բնական եւ բնապատմական գիտութիւններ, առողջապահութիւն, ժամանակակից ընդհանուր եւ հայոց պատմութիւն, Եւրոպայի եւ Հայաստանի աշխարհագրութիւն, քաղաքացիական կրթութիւն եւ բորայագիտութիւն, զենագրութիւն եւ գծագրութիւն, ձեւագիտութիւն եւ ասեղնագործութիւն, մարմնամարզութիւն, երգ եւ սուլֆէշիոյ, հոգեբանութիւն եւ մանկավարժութիւն առարկաները։

Կ. Պոլսում ծաւալած գործունէութեան շրջանում (1879-1922թթ.) վարժարանը ունէր նախապատրաստական դասարան՝ մէկ տարուայ դասընթացով, այն աւարտելուց յետոյ սովորողներն իրենց ուսումը շարունակում էին վարժարանի Ա.Բ եւ Գ աստիճաններում։

Նախապատրաստական դասարան ընդունուելու համար սանուհիները յանձնում էին մուտքի քննութիւն՝ հայոց լեզու, գրականութիւն, Ֆրանսերէն, պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, թուաբանութիւն, երկրաչափութիւն, բնական պատմութիւն, բնաբնութիւն եւ բնալուծութիւն առարկաներից։

Նախապատրաստական դասարանում աւանդւում էին կրօնագիտութիւն, հայերէն, թուրքերէն, Ֆրանսերէն, պատմութիւն, քաղաքացիական կրթութիւն, աշխարհագրութիւն, թուաբանութիւն, երկրաչափութիւն, բնական գիտութիւններ եւ բնական պատմութիւն, գրավարժութիւն, գծագրութիւն, ձայնական երաժշտութիւն, մարմնամարզութիւն, ձեռքի աշխատանք եւ ձեւագիտութիւն առարկաները։

Վարժարանի Ա.Բ.Գ. աստիճաններում, վերը նշուած առարկաներից բացի, աւանդւում էին նաեւ հոգեբանութիւն եւ մանկավարժութիւն, գրաւաչիւ (Ա եւ Բ), տիեզերագիտութիւն (Գ)՝ տոմարակալութիւն (Գ), «ռտնին տնտեսութիւն (Գ) եւ առողջապահութիւն (Գ)»¹⁵։

¹⁵ Դպրոցասէր Տիկմաց ընկերութիւն, տեղեկագիր 1908թ., Հոկտեմբեր 1- 1911 Ապրիլ 30, Կ. Պոլս, 1911 էջ Ա։

Մեր ուսումնասիրութիւնները ցոյց են տալիս, որ «Դպրոցասէր»-ի ուսման բովանդակութիւնը, նոյնատիպ վարժարանների համեմատութեամբ, աւելի ընդարձակ է, ուսումնական պլանը եւ առարկայական ծրագրերը՝ ըստ ամենայնի կանոնակարգուած: Աւանդուող 21 առարկաներն իրենց հաղորդած գիտելիքների բնոյթով, նշանակութեամբ ու բովանդակութեամբ դասակարգուած են գրական, գիտական եւ գործնական-կիրառական բաժինների: Շաբաթական ծանրաբեռնուածութեան ժամերի գերակշիռ մասը յատկացուած է գրական առարկաներին, մի հանգամանք, որը բացայայտում է նաեւ վարժարանի հումանիտար ուղղութիւնը: Նախապատրաստական դասարանում գրական առարկաներին յատկացուած է 16 ժամ, այն դէպքում, երբ գիտական առարկաներին յատկացուած է 5, իսկ գործնական-կիրառական առարկաներին՝ 9 ժամ: Գրական, գիտական ու գործնական-կիրառական առարկաների բաշխուածութեան նոյն յարաբերականութիւնը ցայտուն երեւում է նաեւ վարժարանի Ա., Բ, Գ. աստիճաններում: Գործնական-կիրառական առարկաների շարքին էին դասուում առտնին տնտեսութիւնը, առողջապահութիւնը, գրավարժութիւնը, գծագրութիւնը, ձայնական երաժշտութիւնը, մարմնամարզութիւնը եւ ձեռքի աշխատանքը: Ամենաշատ ժամաքանակը ուսումնառութեան բոլոր տարիներին յատկացուում էր ձեռքի աշխատանքին՝ շաբաթական 4 ժամ, իսկ ընդհանրապէս գործնական առարկաների շաբաթական ընդհանուր ծանրաբեռնուածութիւնը նախապատրաստական դասարանում կազմում էր՝ 9, Ա եւ Բ տարիներին՝ 9, իսկ Գ տարում՝ 13 ժամ:

Վարժարանում հիմնական առարկաների շարքն էին դասուում հոգեբանամանկավարժական հոսքի առարկաները, որոնց յատկացուում էր շաբաթական 6 ժամ ծանրաբեռնուածութիւն: Ապագայ վարժուհին պարտաւոր էր հոգեբանութիւնից ու մանկավարժութիւնից աւարտական քննութիւն յանձնել՝ մանկավարժութեան որեւէ ճիւղի վերաբերեալ գրել եւ պաշտպանութեան ներկայացնել գիտահետազոտական աշխատանք, վարել ցուցադրական (բաց) դասեր, պատասխանել մասնագիտական ստուգողական հարցարանին (ի՞նչ է դասարանային-դաս համակարգը, ի՞նչ է ուսումնական յայտագիրը, ծրագիրը, ի՞նչ է իրենից ներկայացնում ուսուցման գործընթացը, ի՞նչ է ուսուցման սկզբունք եւ մեթոդ հասկացութիւնները եւ այլն):

Վարժարանում ուսուցումը կապուած էր աշխատանքի հետ: Դպրոցին կից գործում էր ուսումնաարտադրական արհեստանոց,

որտեղ չաբաթական մէկ օր յատկացւում էր ձեռագործի եւ կարուծելի աշխատանքներին: Աղջիկները ընդունում էին ասեղնագործութեան, կար ու ձեւի պատուէրներ. այսինքն՝ նրանց աշխատանքը կրում էր արտադրական բնոյթ:

Լաւ էր դրուած մարմնակրթութեան դասական դման դրուածքը: Վարժարանի ուսումնադաստիարակչական աշխատանքներում կարեւոր տեղ էր գրաւում պարբերականների եւ գրքերի ամէնօրեայ ընթերցումները: Բարձր դասարանցիների համար ընթերցւում էին նաեւ միջազգային կարեւոր հարցեր շօշափող նիւթեր, որոնք նպաստում էին սովորողների աշխարհայեացքի, համոզմունքների ձեւաւորմանը եւ նրանց ճանաչողական հետաքրքրութիւնների զարգացմանը:

Գործում էր նաեւ Սանուց միութեան գրադարանը, որը ինքնուրոյն կազմակերպութիւն էր, ունէր իր յատուկ կառուցուածքը եւ ծրագիր-կանոնադիրը: Սանուց միութեան ջանքերով աշակերտուհիների համար ամէն շաբաթ անց էին կացւում գրական-գեղարուեստական միջոցառումներ, կազմակերպւում բանավէճեր ու դասախօսութիւններ, որտեղ ելոյթ էին ունենում հանրածանօթ մտաւորականներ ու հասարակական անուանի գործիչներ:

1950-1952 թթ. վարժարանի տնօրինութիւնը վարել է էլիզ Այվազեանը, իսկ 1954-1981 թթ. այդ պաշտօնը բարձր պատասխանատուութեամբ վարել է Հռիփսիմէ Գարագաշեանը եւ նրա պաշտօնավարութեան տարիներին «Դպրոցասէր»-ը ապրել է ծաղկուն շրջան:

1982-ին վարժարանի տնօրինութիւնը ստանձնել է Սիլվա Գարակոզեանը: Նոյն տարում վարժարանում բացուեց երկսեռ մանկապարտէզի բաժինը, սահմանուէր նաեւ փոխադրական միջոցների դրութիւն, որը հարաւորութիւն ստեղծեց, որպէսզի հեռաւոր արուարձաններից վարժարան յաճախեն աւելի մեծ թուով հայ աղջիկներ:

1988-ին վարժարանի նախակրթարանի առաջին դասարանը (CP), պահանջուած պայմանները լրացնելուց յետոյ, Ֆրանսիայի կրթութեան նախարարութեան կողմից ստացաւ համապատասխան պայմանագիր (contrat simple): Նախակրթարանի միւս 3 դասարանները կրթութեան նախարարութեան հետ համապատասխան պայմանագրեր կնքեցին 1992-1994 թուականներին: Հէնց

այս շրջանում էլ վերջնականապես դադարեց գործել վարժարանի գիշերօթիկ բաժինը:

1996 թվականին վարժարանի միջնակարգ բաժնի առաջին դասարանը (6ème- վեցամեայ), իսկ 1997-ին երկրորդ դասարանը (5ème- հինգամեայ) կրթութեան նախարարութեան կողմից ստացաւ պայմանագիր՝ contrat ASSOCIATION-ը: 1998 թվականին Ֆրանսիայի կրթութեան նախարարութիւնը անցկացրեց մանկավարժական եւ վարչատնտեսական մանրագնին ստուգումներ, որից յետոյ «Դպրոցասէր»-ը հաւատարմագրուեց եւ միաժամանակ ապահովեց միջնակարգի երրորդ դասարանի (4ème- չորսամեայ) պայմանագիրը:

1997 թվականին «Դպրոցասէր»-ը լոյս ընծայեց մանկական գրքերի առաջին, իսկ 1999-ին երկրորդ հրատարակութիւնները: Աշակերտների նախաձեռնութեամբ լոյս տեսաւ վարժարանի առաջին, պատմական նշանակութիւն ունեցող ձայնասկաւառակը՝ CD-ն:

Իր 125-ամեայ պատմութեան ընթացքում «Դպրոցասէր»-ը տուել է բազմավաստակ ուսուցիչների ու տնօրէնների մի պատկառելի դարակազմիկ սերունդ: Իր գործունէութեան առաջին շրջանում (1879-1924թթ.) վարժարանում իբրեւ ուսուցիչներ ու մանկավարժներ աշխատել են անուանի մտաւորականներ՝ Եղիշ Արք. Դուրեանը, Դանիէլ Վարուժանը, Սիպիլը (Զապէլ Ասատուր), Տիգրան Զէկիւրեանը, Յովհաննէս Հինդեանը, Յովհաննէս Գուրգէնը, Միհրան Յովհաննիսեանը, Գարեգին Գաւաֆեանը եւ այլք:

Դպրոցասէր Տիկնանց ընկերութեան կազմում իբրեւ խնամակալուհիներ իրենց եռանդուն գործունէութեամբ աչքի են ընկել Սրբուհի Կուրտիկեանը, Երմոնէ Ռուբէնը, Մանիկ Խոջասարեանը, Զարուհի Պահրէն, բանաստեղծուհի Անայիսը (Եւփիմէ Աւետիսեան) եւ ուրիշներ: 40 երկար ու ձիգ տարիներ ընկերութիւնը բացառիկ հետեւողականութեամբ ղեկավարել է «Դպրոցասէր»-ի շրջանաւարտ Ակուլինէ Ճելալեան-Պոյաճեանը՝ ազգային նկարագրի տէր մի կին, որը բազմիցս եղել է Միացեալ Նահանգներում եւ Միջին Արեւելքի երկրներում, կազմակերպել է հանգանակութիւններ, ապահովել ոչ միայն ընկերութեան նիւթական վիճակը, այլեւ վարժարանի աշխատանքներն ու սանուհիների բարեկեցիկ կեանքը:

Արտասահմանում վարժարանի ուսուցչական մարմինը համալրել են այդ շրջանի երեւելի կանայք ու մտաւորականներ՝ Թադուհի Աճեմեան, Լուիզ Փափազեան, էլիզ Հազարապետեան, Սիլվա էլմասեան, Սոնա Վրթանէսեան, Անի Կարմիրեան, Ահարոն Տատուրեան, Մկրտիչ Պարսամեան, Աշոտ Պատմազրեան, Հրանդ Աճեմեան եւ ուրիշներ:

Իր պատմական զարգացման տարբեր շրջաններում «Դպրոցասէր»-ը ունեցել է տնօրինութեան մի քանի շրջան՝ կերտելով տնօրէն մանկավարժների մի փառահեղ բոյլ՝ Պողոս Գէորգեան, Վահագն Իջալցեան, Թովմաս Պոյաճեան, էլիզ Այվազեան, Հռիփսիմէ Գարազաշեան, Կարապետ Տազէսեան, Սիլվա Գարակուլեան, որոնք իրենց անսահման նուիրումով, աննկուն նկարագրով եւ ազգային կերտուածքով դասական օրինակ են եղել վարժարանի գալիք սերունդների համար:

«Դպրոցասէր»-ը այսօր 125 տարեկան է եւ դա մեծ յաղթանակ է նրա համար, քանի որ շարունակում է գոյատեւել ու վառ պահել յոյսի եւ լոյսի այս տաճարը: Նրա անցեալը հարուստ է հայ ժողովրդի համար ողբերգական իրադարձութիւններով, երբ այդ դժնդակ օրերին Օսմանեան կայսերապետութեան լծի տակ վարժարանը գերագոյն նպատակ ունէր ուսուցիչներ պատրաստել արեւմտահայ գնաւորների համար եւ հայ մանուկներին տալ առողջ ու հայեցի դաստիարակութիւն, որպէսզի Սփիւռքի նորահաս սերունդը դառնայ իր լեզուի ու մշակոյթի արժանի կրողը՝ քաջ գիտակցելով, որ հայակերտման ու հայապահպանման միակ երաշխիքը լեզուն ու մշակոյթն է:

Նոյն առաքելութեամբ ԺԹ. դարի 80-ական թուականներից իր լուսաւորական եւ կրթամշակութային գործունէութիւնը ծաւալեց նաեւ Հայոց Միացեալ ընկերութիւնը:

1880 թուականի Յունիսի 1-ին ընդառաջ, գնալով արեւմտահայ ու արեւելահայ մամուլի եւ համայն հայութեան կոչերին՝ Արարատեան, Դպրոցասէր-Արեւելեան եւ Կիլիկեան ընկերութիւնները միաւորուեցին ու ստեղծեցին Հայոց Միացեալ ընկերութիւնը, որը 1895-ին դադարեցրեց իր գործունէութիւնը. տասներեք տարուայ ընդմիջումից յետոյ կրկին վերաբացուեց Կ. Պոլսում (1908թ.) եւ ծաւալեց բեղմնաւոր գործունէութիւն մինչեւ 1914 թուականը: Այդ մասին ընկերութեան տեղեկագիրը արձանագրում է. «Հայոց Միացեալ ընկերութիւնը, հայութեան նման, փառաւոր անցեալէ մը յետոյ պահ մը շղթայական բանտարկուե-

ցաւ, ու հիմա ձերբազատուած, նոր եռանդով նոր ոգով մը ասպարէզ իջած է այս գերագոյն կոչը ուղղելու ամէն անոնց, որոնք գիտակցութիւն ունէին պարտաճանաչութեան ու զոհաբերութեան իրենց բաժինը բերելու վերաշինումի այս գերազանցօրէն անհրաժեշտ պահանջին ու գործին»¹⁶։ Սոյն նպատակն իրագործելու համար ընկերութիւնը բացեց նախակրթարաններ, վարժապետանոցներ ու վարժուհիներ, նաեւ գիւղատնտեսական, արհեստագիտական եւ երկրագործական վարժարաններ, դասընթացներ ու լսարաններ՝ ստեղծելով դասական դման իւրայատուկ ծրագրեր ու դասագրքեր, որի շնորհիւ 1910 թուականին Միացեալ ընկերութիւնը հիմնել էր «56 վարժարան, 5097 երկսեռ աշակերտներով եւ ստանձնած էր Կիլիկեան 6 որբանոցներում դասագիրքերու ու դպրոցական պիտոյից հայթայթումը, ուր պատասպարուած են 719 որբեր։ ... Միացեալի վարժարաններու մէջ կը պաշտօնավարեն 195 ուսուցիչ, ուսուցչուհի եւ պաշտօնեաներ»¹⁷։

Ընկերութիւնը ստանձնել էր նաեւ Կիլիկիայի 6 որբանոցների դասագրքերի ու գրենական պիտոյքների հայթայթման եւ մատակարարման գործը։ Որբանոցներում կար 719 երեխայ, որոնք տեղաբաշխուած էին Ադանայում (74), Հաճընում (180), Տէորթէոնում (104), Մարաշում (68), Այնթապում (96) եւ Հասան Բեյլիում (97)։ «Միացեալ»-ի վարժարանները գլխաւորապէս գտնուում էին Տարօնի, Սասունի, Սղերդի, Կարինի, Դերսիմի եւ Կիլիկիայի շրջաններում, որտեղ աշխատում էր աւելի քան 200 ուսուցիչ։

Կարնոյ գաւառի վարժարանների համար ընկերութիւնը ընդհանուր տեսուչ նշանակեց գիտնական-մանկավարժ Միքայէլ Մինասեանին, որը զգալապէս նպաստեց վարժարանների բարելաւմանը, ապա գործն առաւել արդիւնաւէտ դարձաւ Ստեփան Շեհերեանի տեսչական աշխատանքի շնորհիւ։ Համագործակցելով Սանասարեան վարժարանի հետ՝ «Միացեալ»-ը ծրագրել էր բացել նաեւ գիւղատնտեսական վարժապետանոց, որտեղ տեսական դասընթացը ձմռանը պէտք է տարուէր Սանասարեան վարժարանում, իսկ գործնական աշխատանքները գարնան ու ամռան ամիսներին՝ բնակավայրերում։

«Միացեալ»-ի գործունէութեան կենտրոնը շուտով դարձաւ Կիլիկիան։ Ընդհանուր տեսուչ կարգուեց գիւղատնտես-երկրագործ Միքայէլ Նաթանեանը (Նանսիի համալսարանի շրջանաւարտ)։

¹⁶ Միացեալ ընկերութիւնի հայոց, կոչ հայութեան, Կ. Պոլիս, 1910թ., էջ 4։

¹⁷ Նոյն տեղում, էջ 5։

«Միացեալ»-ի հեռանկարային ծրագրերից մէկը Կիլիկիայում Գիւղատնտեսական վարժապետանոցի բացումն էր, որը պէտք է պատրաստէր գիւղատնտես-երկրագործները: Ընկերութեան գործունէութեան աշխատանքները համախմբելու նպատակով Տնօրէն ժողովը Կ. Պոլսում կազմակերպեց իր կենտրոնական Դիւանը, որը մշտապէս կապի մէջ էր գաւառների հետ, հաւաքում էր անհրաժեշտ տեղեկութիւններ եւ վիճակացոյցներ գաւառի դպրոցների վերաբերեալ, որի շնորհիւ վարժարանները գտնուում էին ընկերութեան տեսադաշտում եւ նրա վերահսկողութեան տակ: Ստեղծուեց նաեւ բարձրորակ մասնագէտներից բաղկացած յանձնախումբ, որը կրթական հարցեր քննարկելիս օգնում էր Տնօրէն ժողովին, մասնակցում գիւղատնտեսական գրականութեան, դասագրքերի, ուսումնական ձեռնարկների, նաեւ՝ կրթական ծրագիր-տեղեկագրերի ստեղծման աշխատանքներին:

1880 թուականից «Միացեալ»-ի պատուաւոր անդամներ են եղել Գրիգոր Արծրունին («Մշակի» խմբագրապետ), Յովհաննէս Ալվազովսկին (նկարիչ, Թէոդոսիա), Ջեյմս Բրայսը (Անգլիայի դեսպանը Վաշինգտոնում): Աւելի ուշ ընկերութեան պատուաւոր անդամներ դարձան Մկրտիչ Սանասարեանը (Պետերբուրգ), Նիկողայոս Տէր-Ղեւոնդեանը (Թիֆլիս), Սրբուհի Տիւսաբը (Կ. Պոլիս) եւ այլք:

«Միացեալ»-ի կրթական ծրագիրը ունէր գիւղատնտեսական-երկրագործական ուղղուածութիւն եւ հետապնդում էր երկակի նպատակ՝ նախ ապահովել ժողովրդի գրագիտութիւնը, ապա՝ բարձրացնել սերունդների ինքնագիտակցութիւնը, ինչպէս դա փորձել էր ընդհանուր եւ գեղարուեստական կերպարային գծերով ներկայացել Րաֆֆին՝ «Կայծեր» ծրագրային վէպում, յատկապէս տեղի-գիւղական դպրոցի աշակերտներ Կարոյի եւ Սադոյի կերպարներում: Նրանք գրապաշտ լինելուց բացի, ապաւինում էին անձնապաշտպանութեանը գէնքով ու պայքարով, միաժամանակ ձգտում էին ամէն կերպ պահել-պահպանել նաեւ ազգային արժանապատուութեան ոգին:

Ինչ վերաբերում է զուտ մանկավարժական բնագաւառին, ապա այդ առիթով տրուել են դիպուկ բնութագրումներ, այսպէս՝ «Եւ եթէ փորձը անյաջող ըլլայ՝ մեղադրելին Միացեալի ծրագիրը պիտի չըլլայ, այլ այդ ծրագրին իրագործման յանձնառուներու ապիկարութիւնը»¹⁸:

¹⁸ ՀայրեԱիք, Կ. Պոլիս, թիւ 1521, 1909թ.:

Բերենք մի հատուած գիւղատնտեսական-երկրագործական վարժարանի կրթական ծրագրից. «Ուլունք շարել: Ուստայնագործելու վարժութիւններ՝ ծառի ոստերով, ծղօտներով եւ փայտի շերտերով: Կաղապարում կաւով կամ մեղրամամով: Նամակի պահարան, պիտակ, քսակ, շինել: Գետինը մաքուր պահել, մոլի խոտերը քաղել, հողը փոցիւել: Կաւով կամ գածով ձեւակերպում գործածական առարկաներու՝ պտուկ, կճուճ, սափոր, պնակ, սկուտեղ, աշտանակ, կանթեղ եւ այլն: Կուտերու եւ կորիզներու խաւ ի խաւ տնկում, խոտահերկ, ցան, հող եւ պարարտութիւնք: Արմատախիլ ընել եւ տնկել, պատուաստ, պատուաստից յետոյ խնամք, յօտել, հականեխում եւ այլն»¹⁹: Այսպէս կարելի է ներկայացնել ծրագրի այլ հատուածներ եւս, բայց բերուածն էլ բաւական է, որպէսզի առաջին հերթին ճիշտ արժէքաւորուի յատկապէս ծրագրի նպատակայարմարութիւնը եւ գործնական ուղղութիւնն եւ երկրորդ՝ դիտարկուող չըջնում ըստ ամենայնի գնահատուի նրա հրատապութիւնն ու արդիականութիւնը: Միւս կողմից, եթէ նկատի ունենանք, որ հայ շինականը ձմռան ամիսներին ունէր ազատ ժամանակի կուտակում եւ չգիտէր ժամանակի մէջ ճիշտ եւ արդիւնաւէտ օգտագործելու կերպը, ապա նոր ծրագրով կրթուած գաւառաբնակ հայ մանուկը. «Երբ մեծնայ այդ ժամանակամիջոցը պիտի գիտնար արդիւնաբեր գործի մը յատկացնել եւ նիւթական իրեր արտադրել»²⁰:

Ուշագրան այն է, որ «Միացեալ»-ի ծրագիրը ապագայ երկրագործ-գիւղատնտեսի կրթութիւնը չէր սահմանափակում միայն վեց տարուայ գործնական կրթութեամբ, այլ նաեւ նրա առջեւ բացում էր նոր հեռանկարներ եւ կրթութիւնը յետագայում շարունակելու հնարաւորութիւններ: «Միացեալ»-ը իր ծրագրերում նախատեսում էր հայաբնակ գաւառներում բացել նաեւ գիւղատնտեսական-երկրագործական եռամեայ դասընթացներ, որտեղ սովորողները կը ստանային մասնագիտական կրթութիւն: Դասընթացներում նախատեսւում էր տեսական ու գործնական ուսուցմամբ զարգացնել հետեւեալ ճիւղերը, բանջարամշակութիւն, ծառամշակութիւն, այգեմշակութիւն, անտառաբանութիւն, կաթնատնտեսութիւն, գինեգործութիւն, քացախաշինութիւն, նաեւ խորանալ անասնաբուծութեան, մեղրաբուծութեան, շերամապահութեան, հաւաբուծութեան, խոզաբուծու-

¹⁹ Նոյն տեղում:

²⁰ Նոյն տեղում:

թեան, թռչնաբուծութեան, եւ այլ ճիւղերի իմացութեան մէջ: Ընկերութիւնը մշակել էր բաւականաչափ ծաւալուն եւ գործառնական ծրագրեր, որի ճիշտ իրագործման դէպքում իսկապէս Հայաստանում կը ծաղկէր գիւղատնտեսութիւնը, կը զարգանար երկրագործութիւնը եւ դրա հետ մէկտեղ տարէցտարի կը վերանար նաեւ աղքատութիւնը, թշուառութիւնը եւ մեզ համար արդէն սովորական դարձած՝ «Հայաստան սով կայ» դառը իրողութիւնը: Իսկ սովը այն ժամանակ կը վերացուի, երբ հայ գիւղացին սովորի արդիւնաւորել հողը եւ մշտապէս յիշի հետեւեալ ճշմարտութիւնը՝ «Իրեն օգնող, իրեն պաշտպան ինքն է, իսկ իր գործակիցը՝ մայր բնութիւնը: Բարեգործութիւն մը որ այս ուղղութիւնը չունի՝ բացարձակապէս տնտեսական վատնում մըն է եւ բարոյական անկում»²¹: Եթէ նկատի ունենաք, որ Հայաստանն իր տնտեսութեան զարգացման համար չունի բնական հարստութիւնների զգալի պաշար, ուրեմն նրա զարգացման միակ ճիշտ ուղին, իսկապէս «Միացեալ»-ի նախագծած գիւղատնտեսութեան ու երկրագործութեան զարգացման ուղին էր, որը խոստումնալից էր եւ շատ համոզիչ իր իրատեսութեամբ: Այս տեսակէտը նոր էր. Հայաստանի տնտեսութեան զարգացման ճիշտ ուղին գիւղատնտեսութեան եւ երկրագործութեան զարգացման մէջ էին տեսնում դեռեւս Խաչատուր Աբովեանը, Նիկողոս Զօրայեանը, Միքայէլ Նալբանդեանը, յետագայում նաեւ Մկրտիչ Խրիմեանը եւ ուրիշներ: Ուրեմն՝ նիւթական թշուառութեան, սովի ու տառապանքի ճանապարհը փակելու համար կար մէկ ուղիղ ճանապարհ. հայ գիւղացուն, հայ աշխատաւորին սովորեցնել ժրաջան աշխատել եւ բնութեան ընծայած բոլոր միջոցներն արդիւնաւորել, որովհետեւ «Քաղաքակրթութիւնը շատ բաներ, շատ նիւթական իրեր ունենայու եւ զանոնք շինելու, արտադրել գիտնալու մէջ կը կայանայ»²²:

Երկրագործութեան դերը կարեւորուում էր նաեւ տնտեսապէս զարգացած երկրներում՝ ԱՄՆ-ում, Գերմանիայում, Անգլիայում եւ այլուր: Դրանում համոզուելու համար բերենք ընդամէնը մէկ վիճակագրութիւն. եթէ ԱՄՆ-ի կառավարութիւնը ԺԹ. դարի վերջերին երկրագործական մասնագիտական դպրոցներին յատկացրել էր ընդամէնը 5 միլիոն դոլար, ապա Ի. դարի առաջին տասնամեակին նմանատիպ կրթական հաստատութիւնների

21 Նոյն տեղում:

22 Նոյն տեղում:

Համար, տրամադրուել էր 18 միլիոն դոլար: Նշենք նաեւ, որ եթէ դարավերջին երկրագործական դպրոցների ունեցած կալուածքների արժէքը կազմում էր 51 միլիոն դոլար, ապա ի. դարի առաջին տասնամեակներին այն կազմում էր՝ 106 միլիոն: Բացի դրանից, եթէ դարավերջին ԱՄՆ-ում երկրագործական վարժարաններում սովորողների թիւը հասնում էր 4000-ի, ապա 1909-1910 թուականներին նրանց թիւն աճել եւ հասել էր 14000-ի²³: Չպէտք է մոռանալ մի կարեւոր հանգամանք եւս. ԱՄՆ-ի երկրագործներն ունէին բարձրակարգ որակաւորում, նրանք հմուտ հողագործներ էին եւ նրանց այգիների ու բանջարանոցների մշակումը մեքենայացուած էր:

Հայոց Միացեալ ընկերութիւնը իրագործում էր մարդասիրական կարեւոր ծրագիր՝ Արեւմտահայաստանում եւ թուրքիայի հայաշատ վայրերում իրականացնել տնտեսական ու կրթական բարեփոխումներ: Հետեւելով քաղաքակիրթ երկրների օրինակին՝ «Միացեալ»-ը իր տեսուչների ու ուսուցչական մարմնի ուժերով կազմակերպում էր հրապարակային դասախօսութիւններ բնակչութեան համար: Այդ մասին «Հայրենիք»-ը գրում է. «Մտէ՛ք Անգլիա, մտէ՛ք Ամերիկա, ամենափոքր գիւղի մը մէջ անգամ՝ եթէ ոչ ամէն օր գէթ շաբաթը քանի մը անգամ հրապարակային ձրի դասախօսութեանց ներկայ գտնուելու առիթը պիտի ունենաք»²⁴:

Սովորաբար նման հրապարակային միջոցառումները կազմակերպւում էին նախապէս մշակուած յատուկ ծրագրով: Սրահներում եւ դրսում տեղադրւում էին նաեւ շրջիկ գրադարաններ՝ բազմազան գրքերով, որպէսզի ունկնդիրները դասախօսութիւնից յետոյ ոչ միայն հնարաւորութիւն ունենային տեղում ծանօթանալու, այլեւ ընտրելու իրենց ցանկացած գիրքը՝ տանը կարդալու համար: Սա ժողովրդի մէջ ընթերցասիրութեան տարածման շահեկան ձեւերից մէկն էր:

Այսպիսով՝ «Միացեալ ընկերութիւն»-ը հաւատարիմ մնալով ազգային ու քաղաքացիական ինքնագիտակցութեան բարձրացման գաղափարախօսութեանը՝ վերսկսեց կրթալուսաւորական գործունէութեան երկրորդ շրջանը, որը նշանակալից էր դպրոցական ցանցի ընդլայնումով եւ դրանց կառավարման մեթոդական նորամուծութիւններով, ինչն էլ խոր հետք թողեց հայ դպրոցի եւ

²³ Նոյն տեղում:

²⁴ Նոյն տեղում:

մանկավարժության պատմութեան տարեգրութեան մէջ, մանաւանդ հայկական կենտրոնագաւառներում գրագիտութեան, կրթութեան եւ գիտութեան անշէջ լոյսը տարածելու առաքելութեամբ եւ սերունդներին լուսաւոր ու ազգապահպան ոգորումներով դաստիարակելու նպատակաւ ղուլդութեամբ:

Ինչպէս երեւում է վերը շարադրուածից հայրենասիրական ու բարեգործական ընկերութիւնների կենտրոնական հարցը եղել է մշակութային, մասնաւորապէս, կրթալուսաւորական եւ դպրոցաշինական ծաւալուն գործունէութիւնը, որը սիրով իրականացրել են արեւմտահայ ազգային գործիչները, գրողները եւ առաջադէմ մտաւորականները ի շնորհիւ, որոնց հայ դպրոցն ու մշակութային կեանքը գտնուել են պատշաճ բարձրութեան վրայ:

Թէպէտ զԺաւրտութեան ու բարեգործութեան ակունքները հասնում են մինչեւ պատմական հնագոյն ժամանակները, սակայն այդ շարժումը որպէս ինքնուրոյն ուղղութիւն կայացաւ աւելի ուշ շրջանում: Ազգային ազատագրական պայքարի բովում հայ իրականութեան մէջ բարեգործական շարժումը ԺԹ դարի երկրորդ կէսին եւ Ի. դարի առաջին տասնամեակներին այնպիսի բուռն զարգացում ապրեց, որ դարձաւ հասարակական կեանքի զարթոնքի կենարար, ազդակներից մէկը:

Հայ իրականութեան մէջ գործող ընկերութիւններն ու միութիւնները իրենց առաջ համընդհանուր խնդիրներ դնելով հանդերձ գործել են նաեւ առանձին, մասնաւոր ծրագրերով, սակայն դրանց բոլորի վերջնական նպատակն էր իրենց միջոցներով սատար կանգնել հայ ժողովրդի ազգապահպանման ու ազգակերտման գործին, իրենց շուրջը համախմբել լաւագոյն, կենսունակ ուժեր, նպաստել լուսաւորական-մշակութային վերելքին, անջակցել մատաղ սերնդի կրթութեան, ու դաստիարակութեանը, ստեղծել անհրաժեշտ կուռաններ գրականութեան, մամուլի, թատրոնի եւ մշակոյթի այլ ճիւղերի զարգացման համար:

Ներկայումս բարեգործական գործընթացները մտել են նոր փուլ, հետեւաբար անցեալի լաւագոյն աւանդոյթների եւ հարուստ փորձի բացայայտումը, դրանց հանգամանալից վերլուծութիւնները եւ համակողմանի հետազոտութիւնները հզոր խթան կը դառնան հայ ժողովրդի հասարակական, տնտեսական, կրթական ու մշակութային յետագայ զարգացումների համար:

The Cultural – Elucidative Activity of Philanthropic Societies in Western Armenia (1850-1920)

SHOGHIK VOSKANYAN

(summary)

Social – economic, public-political and cultural life as well as the significant history of the school, being indivisible and inseparable part of it, became attached with stable foundation with fruitful and productive activities of different associations and societies promoting their activity both in the past and in that particular historical period. Therefore, while investigating and examining thoroughly of the matter of the history of the Western – Armenian school and pedagogical thinking, it is impossible to pass round and circumvent educational services of that important sphere and to disregard its vital role in the noble cause of the development of the school, education and enlightenment. The impetuous and stormy period of the development of the cultural associations is truly considered to be the second half of the nineteenth century when one after another both different associations, social societies were formed and school-building, culture and elucidative prolific activities were stimulated and promoted.

The difficult and arduous task of preserving and protecting school-building was undertaken by progressive and vanguard intelligentsia and young people of Western Armenia who were in the process of forming a powerful system of associations and societies thus giving the opportunity to a broad stratum of society to take from the pious individuals the entrepreneurship for giving a necessary direction to the affairs of school and education thus realizing the public process of it.

The role of philanthropic societies and associations promoting education was especially great in the just cause of establishing and preserving provincial schools. Besides setting up schools they supported financial assistance to the needy and were concerned about the publication, spreading and diffusion of books and textbooks, also about the elimination and wiping out of illiteracy of the unlearned and uneducated adults. They stimulated their activity mainly in those settlements of Turkey, where because of the absence of the Armenian schools the Armenian population had entirely turned into Turkish and Kurdish language speakers.

In the seventeenth of the nineteenth century women's philanthropic- educational societies and associations were founded swiftly, with might and strength. So, in 1879, in Kostandnupolis "Azganver Hayuhyats" was established on Zapel Khantchan (Sipil) and a group of pioneering women's own initiative aiming to set up schools and stimulate educational - philanthropic activity. In the same year Srбуhi Tyusab bent every effort to establish "Dprotsaser Hayuhyats" for the sole purpose of preparing teachers for the Western Armenian provincial schools. For the same purpose different societies were founded in different Armenian regions such as Sebastia, Van, Karin, Kharberd, Kesaria and in other places as well. Cultural- philanthropic societies were also established in such Armenian colonies as India, Egypt, Iran, Bulgaria, France, and Germany and in other countries.

Appraising at its true worth and in proper perspective the role and place of the cultural, educational, philanthropic societies and associations was the good and just deed

of establishing and developing national schools. Due to both longevity of their activity and enthusiastic and inspiring devotion to the noble cause "Azgaser Hayuhyats, "Dprotsaser Tknants" and "Hayots Miatsyal" associations were notable for the privileges of exercising incomparable impression upon the history of the development of cultural associations. Therefore, the detailed and circumstantial investigation of their history will be auspicious and will create favorable conditions to draw near completion and systematizing the history of the activities of the societies and associations acting in the second half of the nineteenth century. These scrupulous details are of great importance both to the research subject and to the developed and stimulated problem.

This movement as an independent direction was formed later, though the sources of tender - heartedness and benevolence belong to the historical ancient times. In Armenian reality, when the Emancipation movement was at its zenith, the philanthropic movement developed and moved so rapidly that became life-giving and vivifying force of the awake of public life.

The associations and societies acting in Armenian reality acted apart with particular and special plans but at the same time having set a universal task for the sole purpose of supporting and backing the deeds useful and beneficial to the nation consolidating the best and the most viable fortitude and manpower round them being favorable to instructive- cultural advance, progress, promoting the public education and the upbringing of the young generation and laying down the foundation for the development of literature, press, theatre and other branches of culture.

Nowadays the benevolent and philanthropic movement has reached a new phase; consequently the revelation and opening of the best traditions, progressive experiences and their circumstantial investigation will become a stimulating spur for working out social, economic, educational and cultural new policy.